

Іван Зязюн
Інститут педагогіки і психології
професійної освіти АПН України
м. Київ

ЛЮДИНА В КОНТЕКСТІ ГУМАНІТАРНОЇ ФІЛОСОФІЇ

Сучасна українська гуманітарна наука, зокрема й філософія, на відміну від політики чи економіки, не знаходиться у кризовому стані чи занепаді. В останні роки з'явилося чимало уяскравлених новими ідеями філософських праць науковців різних поколінь. За кожною науковою розвідкою філософа простежується (правда часто-густо імпліцитно, ніж явно) опора на висхідні зумовлення рефлексивного бачення Людини, її образу, її моделі. Усталеною категорією вітчизняної й зарубіжної філософської науки є „гуманітарна філософія”. Щодо неї впадає в око незвичність такої інтерпретації. Хіба ж філософія іншою, ніж гуманітарною, може бути? Адже в усі часи й епохи вона досліджувала смисложиттєві проблемні питання. Що ж за цим приховується?

Останнє десятиліття для вітчизняної філософії характерне різким поворотом в орієнтації: від попередньої – природничо-наукової, від наслідування зразкам природничих наук до орієнтації на зразки, досягнення і цінності гуманітарного цілеспрямування. На сучасному етапі відбувається начебто збирання в єдине ціле гуманітарного світогляду. Ми стикаємося, знайомимося, посутньо, вперше з теоріями, поглядами, які раніше були важкодоступними для філософської рефлексії; відкриваються приховувані у спецвідділах цілі пласти національної філософської думки, з'являються раніше невидавані твори літературознавців і істориків, розквітчується в усій повноті наукова і художня творчість українського зарубіжжя тощо.

Усе це, разом поєднане, складає дивне за силою і яскравістю духовне утворення, яке уможливило потужний струмінь нових філософських

пошуків, особливо в площині цілісного віддзеркалення по-новому бачених проблем Людини, її природи, її духовного становлення і розвитку, її творчого самовираження і поступу. І це, безсумнівно, є важливішою методологічною платформою плідного розвою різних підрозділів „гуманітарної філософії”, зокрема „філософії освіти”, „філософії педагогіки”, „філософії психології”, „філософії культури”, „філософії політики” тощо.

Вітчизняна гуманітарна філософія, розвиваючись у руслі гуманістичної орієнтації, формується як секулярна. Коли йдеться про духовні аспекти Людини, то вона в основному розуміється як проект, проекція, з себе вибудова, позбавлена онтологічного статусу. У цьому проглядається принциповий аспект, добре усвідомлений психологом Л. Воробійовою у цікавій науковій праці про гуманітарну психологію. „Ми утрималися, – пише вона - від прямих онтологізацій духовної складової людини через релігійні уявлення... Ми утрималися на рівні визначення душі як здатності переживати нездоланні суперечності. Ми визначили символ, архетип як спосіб утримання і трансляції такого виду суперечностей, в яких одночасово акумульований досвід людства на їх подолання. Це, зрозуміло, не позбавляє нас від зіткнення з онтологічною проблематикою, але дозволяє підійти до неї розумно, не звужуючи, а розширюючи можливості вибору і конструювання.¹

Якщо вдатися до практичного цілепокладання онтології духовності, своєрідної „гуманітарної психотерапії”, то вона має вести людину до більш широкого і рівнозначного вибору, на окреслення того шляху, кінцева зупинка на якому за результатами невідома, але невизначеність є найменшою.

Враховуючи багатоаспектність, багатопозиційність гуманітарного знання, питання про його істинність часто-густо набуває невизначеності, а іноді і неправомірності. Адже в науковому підході до нього рівнозначними будуть різноманітні ситуації, зокрема зміни в свідомості під впливом соціальних обставин і наркотиків, впливу мистецтва і релігійної доктрини. У результаті такої урізноманітненості ситуацій за допомогою гуманітарного аналізу дослідники намагаються віднайти деякий поєднаний зміст і потім перенести його у конкретні гуманітарні науки. На думку В. Розіна гуманітарний ідеал наукового пізнання передбачає вивчення

¹ Воробьева Л.И. *Гуманитарная психология: предмет и задача.* // Вопросы психологии, 1955.- № 2.-С. 19-30.

унікальних духовних феноменів, які „сприяють духовному процесові в людині і звільняють місце для її розвитку”².

Постає питання: чи сфера духовного адекватно відбивається лише гуманітарною парадигмою, чи тут можлива й інша мова, інші способи наукового пізнання? Йдеться про розвиток, але про який, розвиток для чого й до чого? Зрозуміло, коли йдеться про смисл і напрями розвитку необхідно уявляти співвідношення і зв'язки з більш широкою темою – темою Людини і її змістовною сутністю. Звернемося до мудрості філософа і психолога С.Л. Рубінштейна. Він вперше звернув увагу на те, що за проблемою психічного „з необхідністю постає інша, як висхідна і більш фундаментальна про місце не Свідомості лише як такої у взаємозв'язку явищ матеріального світу, а про місце Людини в світі, в житті”³. Узагальнення такого рівня відносяться до філософських проблем, до „філософії психології”, яка своїм предметом покликана також урівноважувати найрізноманітніші погляди дослідників, з притаманними їм протилежностями. З огляду на це врівноваження, своєрідну психологічну „автаркію” (за Г.С. Сковородою) можна споглядати, теоретично осмислювати Людину як єдине ціле і проникати у її загальний смисл і призначення.

М.М. Бахтін, відомий вчений – психолог в одній з наукових розвідок своєрідно заглибився у найважливіший духовний складник Людини – людську особистість і звернув увагу на неспівпадання цих важливіших психологічних і філософських понять. „...Справжнє життя особистості відбувається неначе в площині ...неспівпадання людини з самою собою, в площині виходу її за межі всього того, чим вона є як речовинне буття, яке можна споглядати, визначати і передбачати поза її волею, „заочно”. Правда про людину в чужих вустах, не звернена до неї діалогічно, тобто заочна правда, стає знищуючою і змартвлюючою брехнею”⁴.

Де ж та правда, що не перечить істинній людській природі, її розвиткові, поступові, удосконаленню? Адже відомо, що наукова істина про людину завжди зумовлюється інтроспективною рефлексією вченого. І тут з необхідністю має спрацювати вирок, наведений попереднім першоджерелом. У ньому є й такий висновок: „Людина ніколи не співпадає сама з собою. Неможливо пояснити її формулою тотожності:

² *Вопросы философии*. 1993, № 5. Материалы круглого стола.

³ Рубинштейн С.Л. *Проблемы общей психологии*. М.: Педагогика, 1973.-С. 256.

⁴ *Психология личности: Тексты*. МГУ, 1982. -С. 255-256.

А є А”⁵. Цим наголошується розуміння людини у безмасштабних вимірах. Людина трансцендентує свої межі, не піддавані кінцевим окресленням. І звичайно ж до Людини неможливо застосувати масштаб конкретної науки, зокрема психології чи педагогіки, фізіології чи культурології. Тут зарадить лише масштаб філософії. Інша справа – особистість з позицій цих конкретних наук. Зокрема, з позиції психолога особистість може інтерпретуватись як особливий психологічний інструмент, знаряддя для розуміння Людини.

У чому ж полягає специфіка особистості як психологічного інструмента?

Увагою в даному випадку не можна обійти реальність, що людина – єдина з живих істот, яка не належить своєму родові за народженням. Її людську сутність ще треба набувати, без цього людиною вона не стане (як тут не згадати людські уподібненості типу Мауглі – історії відомі до 50 випадків). На думку німецького філософа І. Гердера, „людина – перша вільновідпущениця природи”. Остання, щоб подарувати людині свободу, позбавила її захисних і підтримуючих інстинктів, тобто систем автоматизованих дій, які розгортаються у відповідь на пускові подразники. Розвиток і самовибудова в собі Людини, здатність і уможливлення такої самовибудови передбачає наявність деякого психологічного інструментарію, органу, постійно координуючого і спрямовуючого цей небачений і немаючий аналогів у живій природі процес. Цим органом і є **особистість** Людини⁶.

Особистість не може бути самодостатнім виміром чи кінцевим результатом смислової вибудови Людини. Адже смисл набувається постійно змінюваними відношеннями і зв'язками з сутнісними складниками людського буття. Особистість і Людина відрізняються тим, що перша є способом, інструментом, засобом організації досягнень другої. Перша отримує смисл і життєвість в другій. Можна з переконаністю стверджувати, що особистість в якості психологічного інструмента може „озовнішуватись”, про неї можна, необхідно рефлексувати „заочно” і це зовсім не суперечить трансцендентуючій, змінній природі людини.

Слід наголосити, що суперечності і протилежності між „речовим” (кінечним) і „смісловим” (потенційно безкінечним) не є засторогою чи перепорою до об'єктивного пізнання особистості. Науковцevi завжди необхідно фіксувати і виокремлювати протилежності як першу

⁵ Там же. -С. 255.

⁶ Братусь Б.С. *Аномалия личности*. М.: Мысль, 1988. -С. 58.

і найосновнішу суттєвість у всіх різновидах людських відношень, а не обходити їх увагою, не маскувати. Тут психолог має діяти як філософ – він повинен співвідносити особистість з тим, що безкінечно більше за неї. Співвідносити визначене і визначуване з тим, що не визначено і не визначувано.

Саме ця різниця потенціалів – своєрідна напруга і є важливішою умовою існування особистості, її становлення і розвитку, самоудосконалення, діяльнісного самоствердження. Власне це те, що надає цьому існуванню істинний смисл, енергію і масштаб. Такий підхід вимушує дослідників переглянути цілий комплекс усталених у гуманітарній науці проблем і підходів до Людини. Ідеться, передусім, про її психічне здоров'я, нормальний розвиток, нормальне виховання, нормальну поведінку, нормальний успіх тощо. Іншими словами, ідеться про міру людського життя, людської поведінки, а отже й про міру людяності.

Людяність відноситься до найважчих проблем гуманітарної науки. Як правило, вона не стає в полі зору психологів, етиків, педагогів, філософів. Коли ж обійти увагою її неможливо, то все зводиться до її статистичних критеріальних виявів (бути таким, як більшість), або ж до адаптивних гомеостатичних (головне – нормальне пристосування, врівноваженість з середовищем, або ж до негативних (допоки не хворий, то здоровий).

Аналіз цих критеріїв доводить їх запозичення з наук природничого циклу. Зокрема з фізіології прийшли поняття адаптивності і гомеостазу, з медицини – здоров'я як відсутності хвороб тощо. Стосовно особистості – ці критерії явно недостатні, редуційовані, хоч і використовувані. Свого часу французький психіатр Ж. Кюльєр наголошував: „Того ж дня, коли не стане напівнормальних людей, цивілізований світ загине, але не від надлишку мудрості, а від надлишку посередності”. Ч. Ламброзо також не обходить увагою цю зловідому тему: „Нормальна людина – та, що володіє апетитом, порядна як працівник, вміру егоїстична і рутинерка, цілеспрямована, терпляча, поважаючи всяку владу, домашня тварина”⁷.

Уможливлення якісно нового розуміння норми окреслюється розведенням понять „людина” – „особистість”, коли остання є органом, засобом, інструментом набування людської сутності. У цьому цілеспрямованні характеристика особистості, її „нормальність” чи „анормальність” залежить від того, як слугує вона Людині. Передусім, чи сприяє її позиція, конкретна організація, цілеспрямованість прилученню до родової людської сутності, чи, навпаки, віддаляє від цієї сутності,

⁷ Цит. Ганнушкин П.Б. Избр.тр., Медицина, 1964.-С. 49-50.

ускладнює, заплутує шлях до неї. У такий спосіб поняття „норма” набуває іншого вектору і іншої адресності: не до статистики, не до адаптації слід апелювати, а до уявлення про людську сутність, до людини культурної, до людини, яка творить, примножує, генерує культуру. Нормальний розвиток особистості стає залежним від нормального розвитку Людини. Останній у найзагальнішому вигляді розуміється як розвиток набування людської сутності.

Тут і постає найважча проблема: навіть, коли всі науковці і практики погодяться з таким підходом, як його реально використати, як від сфери граничних абстракцій перейти до конкретних, реально уявлюваних і здійснюваних процесів розвитку Людини. Таке філософське розгортання уявлень про людську сутність і перманентний її розвиток найбільш повно відбивається в основі основ людської життєдіяльності – у способах її відношень до інших людей. „...Першою з перших умов життя людини – це інша людина. Відношення до іншої людини складає основну тканину людського життя, її серцевину. „Серце” людини наскрізно зіткано з людських відношень до інших людей; те, чого воно варте, цілком визначається тим, до яких людських відношень людина прагне, які відношення до людей, до іншої людини вона здатна встановити. Психологічний аналіз людського життя, спрямований на відкриття відношень людини до інших людей, складає серцевину справді життєвої психології. Тут разом з тим сфера „стикування” психологічного і етичного⁸ (виділення наше – І.З.).

У життєвому процесі відношення до іншого несе в собі висхідну рушійну суперечність, таку, що до кінця не вирішується, але яка за словами Г. Гегеля вимагає того, щоб людина постійно її в себе „вміщала і витримувала”. Назвемо декілька глобальних протиріч, в яких виявляється рушійна суперечність.

Протиріччя між глобальним і локальним: ставати дедалі більшою мірою громадянами міжнародної спільноти, не втрачаючи коріння власного походження, брати активну участь у житті нації та общини.

Протиріччя між цілим і частковим: культура повинна мати дедалі більше світовий характер і водночас зберігати частковість. За нескінченністю обіцянок та ризиків необхідно пам’ятати про унікальність кожної особистості, про волевиявлення обирати власну долю і реалізовувати особистий потенціал відповідно до цінностей, підтримуваних її традиціями і власною культурою.

⁸ Рубинштейн С.Л. *Бытие и сознание*. М.:1957. -С. 262-263.

Протиріччя між традицією і сучасністю породжує подібні проблеми: адаптуватись, не нівелюючи самого себе, вибудовувати власну автономію в діалектичній єдності зі свободою та розвитком інших людей, опановувати науково-технічний прогрес. Саме в такому розумінні належить реагувати на виклик нових інформаційних технологій.

Протиріччя між довгостроковим та короточасним одвічне, однак підсилене сьогодні переважанням швидкоплинності й недовговічності за умов надлишкової інформації та емоцій, незначущих для майбутнього, воно постійно призводить до концентрації на термінових проблемах. Громадська думка вимагає швидкого реагування і швидких рішень, тоді як багато проблем, що постають, потребують терпіння, погодженого та обгрунтованого реформування.

Ці та інші протиріччя, зумовлюючи розвиток особистості – загальносвітові. Про них йшлося в доповіді для міжнародної комісії ЮНЕСКО (1996) в справах освіти для двадцять першого століття, очолюваної Жаком Делором⁹.

Отже, висхідна суперечність як боротьба протилежно спрямованих тенденцій, векторів є з одного боку, розгляд людини як самоцінності, як безпосередньої людської істоти, а з другого – розуміння її як засобу, підпорядкованого зовнішній меті, як речі, хоч і унікальної, але речі серед інших речей. Наближення до першої і протистояння другій – основна умова розвитку людини як Людини. Розгортаючи це цілепокладання, можна прийти до розуміння нормального людського розвитку, послідовно аналізуючи його основні атрибути та ознаки. Таким розвитком є спрямованість людини до набуття нею родової сутності. Умовами й одночасно критеріями такого розвитку є: відношення до іншої людини як до самоцінності, як до істоти з безкінечними потенціями роду Людина (центральне системоутворююче відношення); здатність до децентрування, самовіддачі і любові як засобу реалізації цього відношення; потреба в позитивній свободі; здатність до вольового виявлення тощо¹⁰.

Звичайно, можна чимало додавати до рис і властивостей розвитку Людини, але і в наведених складниках визначаються шлях розвитку і напрямки. Вони складні і суперечливі. Згадаємо І.-В. Гете. Закінчуючи, здавалось, благополучне і красиве життя, він визнавав, що повсякчас піднімав важкий граніт, намагаючись покласти у визначене місце. Але так і не поклав. Ці вічні несумісності наміченого з явним не зайвина чи

⁹ Делор Жак. *Освіта - справжній скарб.* // Шлях освіти, № 3, 1997. - С.3.

¹⁰ Братусь Б.С. *Аномалия личности.* М., Мысль: 1988. - С.50

навмисна витрата зусиль, але неминучість на шляху поступу і Людини, і оточуючого її багатовимірнього соціуму.

Нагадаємо, йдеться про розвиток Людини. Особистість, згідно з запропонованим розумінням – специфічний інструмент, знаряддя цього розвитку. І в якості знаряддя оцінюється залежно від того, як слугує своєму призначенню, тобто сприяє чи ні прилученню людини до її сутності.

Важливого значення у цьому аспекті набуває розведення понять „особистнісне” і „психічне”. У свій час на це наголошував О.М. Леонтьєв. „Особистнісне” у нього – **особливий вимір**.¹¹ Часто-густо набуває життєвості така ситуація: людина є психічно здоровою (має добру пам’ять і мислення, ставить складні цілі, керується усвідомленими мотивами, є діяльнісною, досягає успіхів тощо) і одночасно є особистнісно ущербною, хворою (не спрямовує своє життя до досягнень людської сутності, роздвоюється з нею, вдовольняється сурогатами тощо). Якщо аналізувати тенденції сучасного соціуму, поведінкову активність людини в ньому, не обійдеться увагою хворобливий симптом у непоодиноких випадках: **людина психічно здорова, але особистнісно хвора**.

Гуманітарна філософія як осмислення становлення і розвитку Людини в контексті особистнісного інструментарію, не може обійти увагою важливіше з практичних питань – співвідношення психічного з етичним. Чи можна не звернути уваги на тезу Ю. Шрейдера, що етика антипсихологічна¹²... Справді, етика у певних відношеннях принципово антипсихологічна. Адже відомо, що принципи етики завжди нормативні, вони зобов’язують дотримуватись загальних правил, не враховуючи конкретну людину, її можливості, стан, психологічні реалії.

Цілком очевидно, що для дослідника, зокрема психолога, етика не вирішальна. Його завдання – в’яснити і зрозуміти логіку психологічного поступу, психологічних механізмів, зумовлюючих поведінкову активність людини в конкретних ситуаціях. Але чи співвідноситься це з моральним законом чи ні – справа зовсім іншого виміру. Співвідноситься – добре, ні – нічого не вдієш. Істині не можна зраджувати.

Особливо після З. Фрейда науковців завжди супроводжувала не завжди сприймана однастайно думка про те, що моральне часто-густо фальшиве. Воно, як правило, є зовнішнім тиском, цензурою. Але так продовжується до певної межі, за якою з необхідністю постають критерії

¹¹ Леонтьєв А.Н. *Избр. психол. произв.*: в 2 т., Т.1, М., 1983. - С.65.

¹² Шрейдер Ю.А. *Лекции по этике*. М.: Мирос, 1994. - С. 29.

вивчення особистості, критерії її розвитку, норми, здоров'я, різноманітних аспектів її життя в контексті розвитку Людини. І тоді психолог – науковець з позиції спостерігача, аналітика боротьби за людину в людині сам входить у сферу цієї боротьби і стає філософом, вибудовуючи специфічну наукову галузь психології – моральну психологію. Ця наукова галузь аналізує людину начебто зсередини її морального простору, морального життя і діяння.

Однак рано чи пізно науковець з аналізу внутрішнього світу особистості переходить до найважливішого філософського питання Людини – її ставлення до іншої. Дане відношення стержневе як у філософії освіти, так і в філософії окремих гуманітарних галузей, зокрема педагогіки, психології, етики, естетики тощо. Істинним його виявом є біблейське „золоте правило етики” ставлення до іншого як до себе сущого, чи змістовне наповнення знаменитого морального імперативу І. Канта: веди себе так, щоб максима, правило твоєї поведінки могло розповсюджуватися на все людство без винятку. Звичайно ж відношення до іншого одночасово є й конкретно-психологічним фактом, тобто об'єктом розгляду психології. І якщо при цьому розуміти особистість інструментом досягнення людиною своєї сутності, то психологія і етика поєднуються спільними інтересами. Етика постає не просто нормативною, але розробляє і вказує ті вектори, які в основному співпадають з векторами нормального психологічного розвитку людини. У цьому разі відбувається врівноваження протиріч як у науковій галузі, так і в практичній психолого-педагогічній діяльності.

А.Ф. Лазурський таке врівноваження спостерігає на здоров'ї людини з огляду її безкорисливого ставлення до іншої. „Альтруїзм, – писав він, – в тому чи іншому вигляді є формою і засобом, і показником найкращої гармонії між особистістю і середовищем”¹³.

Часто-густо основнішими заміниками чи ідентифікаторами Людини дослідники показують окремі складники її психологічної структури, зокрема підсвідомість, характер, волю тощо. Нерідко психоланаліз – психіко-психологічна підсвідомість ідентифікується з людською сутністю. Такого ж забарвлення набуває особливість діяння характеру, біхевіоризм, чи, як уже йшлося, психологія особистості, самості, як самоцілі людини.

Цілком зрозуміло, що цими складниками, які є інструментом розвитку і саморозвитку Людини, змістовної наповненості останньої не замінити. Хоч тут окреслюється цікава взаємозалежність між ними своєрідним

¹³Лазурский А.Ф. *Классификация личностей*. М.: Прибой, 1923. -С. 299.

„зніманням”, наприклад, підсвідомістю свідомості (згадаємо З. Фрейда – на місці Воно має бути Я); характер „знімається” особистістю (якщо підліток – це повний вияв характеру, то юнак – це вже особистість з характером, а зріла людина особистістю „знімає” характер). Нарешті, особистість „знімається” Людиною.

Іван Зязюн

ЛЮДИНА В КОНТЕКСТІ ГУМАНІТАРНОЇ ФІЛОСОФІЇ

Резюме

Сучасна філософія, осмислюючи місце і роль Людини в природі і соціумі, все більш уважно і продуктивно досліджує проблеми особистості і індивіда, проблеми людської творчості. Людина – єдина з живих істот, яка не належить своєму роду за народженням. Її людська сутність набувається в соціумі впродовж всього життя. Самовибудова людського в Людині відбувається засобами психологічного інструментарію, своєрідного координатора людського поступу, яким є *особистість*. Особистість і Людина відрізняються тим, що перша є інструментом, засобом організації другої. Перша отримує смисл і життєвість в другій. Філософське розгортання уявлень про Людину, її змістовну сутність і перманентний розвиток найбільш повно відбивається в основі основ людської життєдіяльності – у способах її відношень до інших Людей.

Iwan Ziazun

CZŁOWIEK W KONTEKŚCIE FILOZOFII HUMANITARNEJ

Streszczenie

Współczesna filozofia, uświadamiając sobie miejsce i rolę człowieka w przyrodzie i społeczeństwie, z coraz większą uwagą i coraz bardziej efektywnie bada problemy osobowości i jednostki oraz problemy ludzkiej twórczości. Człowiek jako jedyna z żywych istot, nie przynależy do swego gatunku z racji urodzenia. Ludzkiego oblicza nabywa się w społeczeństwie w przeciągu całego życia. Samotworzenie w człowieku odbywa się środkami psychologicznymi będącymi swego rodzaju koordynatorami ludzkiego postępu. Osobowość i człowiek różnią się tym, że osobowość jest narzę-

dziem organizacji człowieka. Osobowość realizuje swój sens w człowieku. Filozoficzne rozważania na temat człowieka, jego istoty i permanentnego rozwoju najpełniej odzwierciedla się w życiowej działalności człowieka oraz stosunkach z innymi ludźmi.

Ivan Zyazyun

PERSON IN THE CONTEXT OF THE HUMANITARIAN PHILOSOPHY

Summary

Considering a place and a role of a Man within environment and society, modern philosophy more and more attentively and productively is searching problems of personality and individual, problems of human creation. A Man is the only living being which doesn't belong to his gender by birth. His human substance is growing throughout all his life within society. Self-building of the human in a Man is going on by means of psychological instruments that are a kind of the coordinator of human steps. This kind is Personality. Personality and Man differ in such a way that the first notion is an instrument and means of organization of the second notion. The first one gets sense and living in the second. Philosophical development of ideas about Man, his essence and permanent progress completely reflect in essential principle of human life and activity – in ways of his relations to another Man.